

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:3. 2005

Härskarmakten och undersåtarna. Legitimitet och maktutövning i tidigmodern tid

Av Johan Holm

Frågan om hur förhållandet mellan överheten och undersåtarna egentligen skall beskrivas har åter aktualiserats, nu genom Börje Harnesk. I en debattartikel i *Historisk tidskrift* 2002:1 efterlyste han fler konkreta bevis för Eva Österbergs tanke att såväl centralmakt som bondesamhälle strävade efter samförståndslösningar. Utifrån internationella jämförelser kan han visa att den svenska utvecklingen på intet sätt är unik. Utan ett solidare empiriskt underlag menar Harnesk att vi inte kan tala om en speciell svensk konsensusatmosfär, frågan borde alltså undersökas bättre. Självt är bästa dräng och knappt ett år senare kom boken *Maktens skiftande skepnader*.¹ Harnesk har skrivit det avsnitt som behandlar perioden från mitten av 1500-talet till och med början av 1600-talet. Man skulle kunna sammanfatta hans grundläggande frågeställning enligt följande: "Hur gjorde statsmakten för att legitimera sin rätt till maktutövning?" För att svara på frågan undersöker Harnesk de argument som ingick i den tidigmoderna tidens politiska kultur. Han knyter dem till de två huvudsakliga aktörerna, överheten och undersåtarna, och de olika situationer där de kunde användas.² Argumenten är följande:

a) Fattigdomsargumentet, som byggde på normen att en god härskare skulle ge sina undersåtar livets nödtröft. En god kung regerade enligt tidens sed med mildhet.

1. Börje Harnesk, "Konsten att klaga, konsten att kräva – Kronan och bönderna på 1500- och 1600-talen", *Maktens skiftande skepnader – studier i legitimitet och inflytande*, Umeå 2003, s 42f.

2. Harnesk 2003, s 73.

Johan Holm, f 1960, är doktorand vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. Hans avhandling har arbetsnamnet "Den skattebetalande allmogens roll i statsbyggnadsprocessen 1595–1640". Holm har i *Historisk tidskrift* tidigare publicerat artiklarna "Skyldig plikt och trohet. Militärstaten och 1634 års regeringsform" och "Att välja sin fiende. Allmogens konflikter och allianser i riksdagen 1595–1635".

Adress: Historiska institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

E-post: jholm@bahnhof.se

b) Allmännyttans argument, som Harnesk menar var ett kungamaktens och överhetens argument, sällan eller aldrig använt av bönderna.³

c) Sedvanans argument, som bygger på tanken att lagen var evig och alla nyheter därmed detsamma som en orättfärdighet. Att något tidigare förhållit sig på ett visst sätt utgjorde med andra ord ett gott skäl till att det skulle förbli på det viset.

d) Jämlikhets- och rättviseargumentet. I praktiken, menar Harnesk, användes detta argument främst av bönderna för att kräva rättvisa mellan olika bondekollektiv. Men här fanns också en tydlig uppfattning om att rättvisa mellan rik och fattig betydde att den som hade mer också skulle betala mer. Den synen finner vi hos både kungen och allmogen.⁴

e) Argumentet att man skulle hålla sin ed. Återigen ett argument som i första hand användes av kungamakten, som i brev påminde allmogen om dess lydnadsplikt, om de visade sig motspänstiga.

f) Beskydd- och försvarsargumentet. Detta argument hänger också samman med normen om den gode härskaren. Kungen ansvarade i någon mening för undersåtarnas välbefinnande.

e) Fäderneslandsargumentet – ett argument som i första hand användes av Kronan i händelse av krig. Vasarna ansåg rimligen att argumentet appellerade till någon form av känslor hos mottagaren.

Harnesk finner att kungamaktens övertag gentemot undersåtarna delvis kan förklaras av de legitimitetsskapande argumentens användning. Överheten kunde använda fler argument, under det att allmogens repertoar var mer begränsad. Kungamaktens favoritargument var allmännyttan, vilket inte kunde utnyttjas särskilt effektivt av bönderna. Dessa åberopade istället oftast fattigdomsargumentet. Hänvisningarna till den egna fattigdomen menar Harnesk att man bör tolka som en påminnelse om den kungliga plikten att regera med mildhet.⁵

Harnesk går så långt att han framkastar tanken att utgången av diskussionen mellan kung och undersåtar var given på förhand. Dialogen blir därmed mest ett slags manus, där inövade repliker utväxlas, varefter den kungliga viljan segrar.⁶ Varför under sådana omständigheter alls besvära sig, kan man fråga?

3. Harnesk 2003 s 72.

4. Harnesk 2003, s 60, 73.

5. Harnesk 2003, s 73.

6. Harnesk 2003, s 73.

Jo, föreslår Harnesk, allmogen fortsatte att överösa kungen med besvär och "anhålla om lättnader, i hopp om (och säkert också i vetskap om) att överheten inte alltid kunde avslå deras böner, eftersom själva kungarollen inte tillät en permanent oförsonlighet, om den ville göra anspråk på legitimitet".⁷ Böndernas strategi skulle alltså ha varit att besvära sig så ofta man kunde, i vetskapen om att kungen förr eller senare skulle tvingas ge dem rätt i någon fråga. De slutsatser Harnesk drar av sin undersökning skulle man kunna sammanfatta på följande vis: Det faktum att den svenska allmogens underordnade ställning i förhållande till statsmakten under 1500-talet och början av 1600-talet blev allt tydligare var delvis ett resultat av att allmogen kom till korta gentemot centralmakten i diskussionen om i vilken mån den skulle bidra till Kronan med resurser och arbetskraft. Här hade Kronan såväl det militära som det retoriska övertaget.

Mycket stöder en sådan tolkning av kommunikationen mellan allmoge och Krona. Det starka bondesamhället från senmedeltiden genomgick onekligen en försvagning under Vasaättens regenter. Ofrånkomligt är vidare att skatetrycket mångdubblades under samma period. Samtidigt isolerades bönderna politiskt. Som Peter Reinholdsson har visat fanns under 1400-talet ett samarbete med stormännen mot unionens kungamakt. Men mot Gustav I stod bönderna ensamma.⁸ Bilden av en enig överhet som allt mer framgångsrikt profilerade på böndernas arbete tonar sakta fram. Harnesks empiri är emellertid begränsad och jag skall därför här pröva hans slutsatser mot ett bredare empiriskt material. Men först en del generella kommentarer kring den tidigmoderna politiska kulturen och besvärsinstitutet.

Allmänna förutsättningar för kommunikationen mellan krona och allmoge

Harnesk har på ett övertygande sätt satt in det tidigmoderna Sverige i ett internationellt sammanhang och pekat på likheter med andra länder. I dessa delar kan jag inget tillföra. Vad gäller behandlingen av de svenska förhållandena finns däremot några kompletteringar att göra.

För det första kan och bör man knyta flera av de legitimitetsskapande argumenten till gällande svensk rätt. Kungen hade enligt 1442 års landslag fyra huvudsakliga uppgifter. Den viktigaste, ur böndernas synvinkel, var rimligen att "försvara allmogen". Det stadgas i kungabalken 4:7.⁹ För det andra vilade

7. Harnesk 2003, s 73f.

8. Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar – samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998, s 142ff, 260ff.

9. Här står också att han skall försvara kyrkan och privilegierna samt upprätthålla lagen.

det statsrättsliga förhållandet mellan kungen och hans undersåtar på edsinstitutet. Ederna var ömsesidiga. Innan allmogen lovade kungen trohet och lydnad, var kungen tvungen att lova att försvara dem, att upprätthålla lagen och att upprätthålla religionen (vilket han var skyldig att göra enligt lag). När allmogen ber kungen ta dem i sitt hägn och försvar, och hänvisar till sin fattigdom, är detta inte bara en påminnelse om kungens plikt att regera mildt, utan också en påminnelse om den *ed* kungen avlagt.¹⁰

För det andra var det förenat med en avsevärd uppoffring för bönderna att "besvåra sig". Det vi har kvar idag är själva skrivelsen, men förfarandet innebär mer. Socknen eller häradet som stod bakom besväret måste utrusta och sända en, oftast flera, män att framföra sina klago- eller önskemål. De behövde proviant och pengar till en lång färd.¹¹ Kanske behövde de gå till fots hela vägen till Stockholm. Vidare måste någon ta hand om deras gårdar under samma tid, och driva dem. Skulle bönderna verkligen ha tagit denna kostnad om utsikterna till framgång varit osäkra?

För det tredje är det värt att understryka att kommunikationen mellan undersåtar och kungamakt inte enbart handlade om Kronans krav på undersåtarna och deras försök att värja sig. Också undersåtarna hade krav på Kronan och tog själva initiativ till diskussion.

Källorna

Harnesks empiri är begränsad till Norrlandslänen. Detta vore i och för sig tillräckligt för generella slutsatser, om Norrlandslänen varit representativa för hela landet. Det är de emellertid inte. För det första fanns nästan ingen lokal adel norr om Dalälven. Eventuella konflikter mellan adel och allmoge speglas alltså knappast i Harnesks material. För det andra var arrendatorer och donationstagare mer sällsynta här än i södra Sverige. För det tredje var skjutsning och gästning knappast samma landsplåga norrut som i rikets gränstrakter, Finland, Småland och Västergötland. De åtgärder som Kronan vidtog för att sprida bördan jämnare mellan landets bönder välkomnades av allmogen i gränstrakterna, men ledde till protester från Norrlandslänen.

10. Vad gäller undersåtarnas rätt att resa sig mot kungen om han bröt sin ed var parterna inte överens. Formuleringen av uppsägelseakten vid herredagen i Larv 1529 visar att såväl herrarna som allmogen fortfarande ansåg sig ha denna rätt. För en god beskrivning av resningen 1529, se Lars-Arne Norborg, "Västgötaherrans uppror", *Scandia*, 1963, band 27, s 235.

11. Att det gick till på detta sätt vet vi. För det första fanns egentligen inget alternativ, och för det andra inledde hertig Karl åtskilliga skrivelser till bönderna med orden: "Ider utskickade gode män har varit här hos oss och i underdånighet presenterat...etc", Riksarkivet (RA), Riksregistraturet (RR), 12/7 1597, RR 1/4 1597, 14/3 1597, 11/4 1595.

I min undersökning ingår samtliga besvärsskrivelser från Elfsborgs län, Jönköpings län, Södermanlands län, Kopparbergs län, Savolax län och Nylands län mellan åren 1560 och 1640, som finns i Riksregistraturet, tillsammans 307 skrivelser. Av dessa är drygt 40 odaterade. Jag har hänfört dem till min undersökningsperiod dels på grund av innehåll, dels på grund av handstil. Men här finns naturligtvis en möjlighet att en eller annan skrivelse från tiden efter 1640 smugit sig in. Som källserie betraktad är besvärsskrivelserna behäftade med en del problem. För det första är serien inte komplett. Åtskilliga besvär finns på andra ställen, till exempel i riksdagsakterna. Andra är av allt att döma förkomna. Från Erik XIVs och Johan IIIs regering finns endast ett fåtal skrivelser kvar. Såvitt jag kan bedöma är det slumpen som avgjort vilka skrivelser som kommit bort och vilka som finns kvar. Därmed skulle materialet fortfarande ge en ganska god, om än inte komplett, bild av verkligheten

Jag har också undersökt Riksregistraturet för åren 1595, 1597, 1602–1604, 1612, 1623, 1628, 1634 och 1640. Det innebär att jag inte kan uttala mig om Erik XIVs eller Johan IIIs förhållande till allmogen. Däremot kan jag säga en hel del om Karl IXs, Gustav II Adolfs och förmyndarregeringens kommunikation med bönderna. I riksregistraturet har jag systematiskt, via adressregistret, plockat ut svaren på allmogens besvär dessa år, och alla brev till ståthållare eller fogdar som rörde allmogen.¹²

Nya och gamla frågor

Jag kommer i det följande att utvidga Harnesks undersökning. Jag utgår från bönderna och frågar mig hur de argumenterade i dialogen med Kronan, alltså inledningsvis en upprepning av Harnesks undersökning av besvären, fast nu med fokus på bönderna som initiativtagare. I nästa steg söker jag reda ut hur deras argument bemöttes av Kronan och vad Kronan svarade dem. Därmed kan jag svara på den fråga som Harnesk spekulerat kring, nämligen hur väl det lönade sig för bönderna att besvara sig.

Jag börjar med att reda ut vilka önskemål och anspråk allmogen hade på Kronan. Hur vanligt var det att bönderna i sina besvär själva tog initiativet och önskade kungens tjänster i något ärende, jämfört med hur vanligt det var att besvärsskrivelsen bara var ett svar på Kronans krav? Jag fortsätter med en undersökning av Harnesks huvudfråga: Hur legitimerade man sina önskemål

12. Från år 1640 har jag av arbetsekonomiska skäl inskränkt undersökningen till riksdagsperioden.

respektive invändningar mot Kronans kravpolitik? I nästa steg undersöker jag hur Kronan ställde sig till dessa krav, biföll man eller avslag man? Slutligen tittar jag på vilken typ av argument Kronan använde för att avslå eller bifalla böndernas besvär. Svaren på dessa frågor kan komma att komplettera den bild av vad kommunikationen mellan allmogen och kungamakten betydde, som Harnesk givit oss.

Vilka krav och önskemål hade bönderna på Kronan?

Grovt uttryckt kan man säga att böndernas besvärsskrivelser kan sorteras i tre huvudgrupper.

1) Reaktionen på ett statligt initiativ, i allmänhet en begäran om en lindring av bördorna.

2) Protest mot fördelningen av bördorna mellan olika grupper i samhället och mot det politiska eller ekonomiska systemet.

3) Ett eget initiativ, till exempel en förfrågan om statligt stöd för ett kyrkbygge, eller en begäran om kunglig dom i ett rättsfall. Självfallet kunde en och samma skrivelse innehålla flera typer av besvärspunkter.¹³

Den största gruppen, 150 fall, utgörs av en reaktion på Kronans initiativ. Bönderna hänvisar till olika förmildrande omständigheter och begär att lokalt få slippa generella pålagor.

Den näst största gruppen besvärspunkter, 38 stycken, är klassrelaterade, för att tala med Marx. Dessa besvärspunkter rör direkt konflikten mellan de producerande bönderna och andra grupper som levde på deras produktion. Mycket vanliga är protester mot arrendatorerna, särskilt om dessa var adliga. Den svenska Kronans allt extensivare krigföring från och med 1604 och framåt slukade stora resurser. Kronan finansierade kriget med lån, där först den egna kronojorden och senare framtida skatteintäkter från skattebönderna, ställdes som säkerhet. Man sålde också jord på fräsevillkor till adeln, eller arrenderade ut den på förmånliga villkor till var och en som hade pengar. För Kronan blev trettioåriga kriget en nettoförlust och de skatterätter och jordar man avsondrat kunde man varken köpa tillbaka eller lösa in. Därmed kom en förmögenhetsöverföring att äga rum, där de privilegierade klasserna kontrollerade en allt större del av jordens avkastning. För de skattebetalande bönder som blev kvar under Kronan ökade bördornas tryck i samma takt som deras

13. Generellt kan sägas att besvärsskrivelser från det sena 1500-talet oftast bara rör ett önskemål eller krav, under det att skrivelserna från 1634 regelmässigt innehåller en lista på ett halvdussin krav.

antal minskade och fler kom under frälse.¹⁴ De bönder som blivit kvar under Kronan krävde att de bönder som skattade eller betalade avrad till de privilegierade också skulle delta i de tunga gästnings- och skjutsningsplikterna. De bönder som skattade till de privilegierade klagade över ovanliga och olagliga bördor och begärde Kronans hjälp.¹⁵

I cirka 35 fall var initiativet helt och hållet böndernas. I 23 fall önskade de något av kung och krona. Vanligt var att de sökte Kronans stöd för att bygga en ny kyrka, renovera den gamla, skaffa en ny kyrkklocka, eller avsätta mark för underhållet till en präst. Ibland kunde en skatteeftergift täcka utgiften, ibland bad man helt enkelt om "statsbidrag".¹⁶ I minst 12 fall vänder sig också allmogen till kungen i hans egenskap av högsta domstol, för att avgöra en juridisk tvistefråga. I endast två fall begär bönderna att kungen skall skipa rätt mellan grupper eller medlemmar i bondesamhället.¹⁷

Till dessa tre huvudgrupper av ärenden kommer ett 70-tal besvärspunkter av annan karaktär. I fem fall beklagar sig bönderna över en viss fogde. I ett av dem är för övrigt fogden också arrendator. I ett fall pläderar bönderna ganska våltaligt för att borglägret som försörjningsinstrument för truppen är en samhällsekonomisk förlust som överstiger vinsten av att ha en stående krigsmakt.¹⁸ I sju skrivelser klagar bönderna över att fogdar eller köpmän fuskar med vikterna, eller över att vikt- och måttsystemet varierar i landet, etcetera. Dessa punkter följer i stort fördelningen ovan vad gäller initiativet.

Tydligt är att böndernas besvär domineras av defensiva reaktioner på Kronans krav. Men allmogen hade också krav och önskemål på Kronan. Därmed kan vi gå över till nästa fråga – hur argumenterade bönderna för att få igenom sina krav och önskemål?

Hur argumenterade bönderna?

För att göra materialet rättvisa skulle jag vilja börja med att arrangera om de av Harnesk identifierade legitimerande argumenten något. Jag menar att den

14. För mer i ämnet se Johan A Almquist, *Den lokala civilförvaltningen i Sverige 1523–1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, Stockholm 1917, s 144ff och Erik Brännman, *Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering*, Lund 1950, s 19ff.

15. Exempler är många, se t ex Allm besvär, vol R 5456, dat 9 maj 1629 – Östra härad, vol R 5462, odat 1595–1600, från tre socknar i Bergslagen; vol R 5477, odat ställt till Gustav II Adolf, undertecknat "Samptlige allmogen i Rönö, Jönåker, Oppunda och Hölebo härader" och vol R 5477, odat ställt till riksrådet och undertecknat "skattdragare uti Jönåkers och Röhne härader".

16. Se t ex Allm besvär, vol R 5441, troligen ställt till hertig Karl 1595–1600, från bönderna i Dal.

17. Här är det dalkarlarna som inte kan komma överens, se Allm besvär, vol R 5463, dat 14 april 1615 – Orsa; vol R 5463, dat 3 Juni 1636 – Skedwij.

18. Allm besvär, vol R 5515, troligen skrivet under 1580-talet – Gemene man i Nyslotts län.

tidigmoderna tidens politiska kultur i kommunikationen mellan överhet och undersåtar kan avläsas i åtta olika principer. Dessa hör tematiskt hemma i tre huvudgrupper.

- 1) Principer som rör förhållandet mellan kung och folk:
 - a) Allmännyttans princip.
 - b) Barmhärtighetsprincipen.

- 2) Principer som bygger på den allmänna rättsuppfattningen baserade på:
 - a) Lag- eller prejudikat.
 - b) Sedvana.

- 3) Principer som bygger på en dåtida allmän rättsuppfattning. Harnesk nämner "rättvisa och jämlikhet" som ett ofta förekommande, legitimitetsskapande argument. Men rättvisan kom i många skepnader och byggde på flera olika principer. Jag har här brutit ner argumentet "rättvisa" i tre undergrupper som oftast användes:
 - a) Proportionalitetsprincipen.
 - c) Principen att summan av plikterna alltid skall bli densamma.
 - d) Jämlikhetsprincipen.

Den princip bönderna vädjar till med sin begäran om "hägn och försvar" är i första hand barmhärtighetsprincipen. I den ingår den, av Harnesk väl utreda, kungliga plikten att se till att undersåtarna inte för illa (svalt etc). Men här finns också en hänvisning till lagen. Har kungen svurit sin ed har han *lovat* att försvara bönderna mot såväl inre som yttre fiender. Under hertig Karls upproriska år (1595–1599) sökte bönderna upprepade gånger hertigens försvar mot adeln, något som de av korrespondensen att döma fick.¹⁹ Begäran om "hägn och försvar" skulle alltså kunna falla under bägge principerna; jag har valt att placera alla dessa vädjanden under barmhärtighetsprincipen.

"Allmännyttan" och "fäderneslandet" är två närbesläktade argument. När kungen vädjade till bönderna för "fäderneslandets skull", rörde det sig alltid om en begäran i krigstid. "För edert bästa" var den typ av formulering som användes för att beskriva något nödvändigt i fredstid. I bägge fallen handlar

¹⁹. Hertig Karl utlovar t ex sitt hägn och försvar för bönderna mot adeln i RR 12/8 1595 och i RR 3/11 1595.

det om att kungamakten ber om en personlig uppoffring för det allmännas bästa. Jag har alltså valt att slå ihop dessa argument under rubriken "allmännyttan".

Generellt om böndernas och Kronans argumentation skall också sägas att varje brev i allmänhet innehåller flera typer av argument. Ibland samverkar flera argument för att legitimera en ståndpunkt eller ett krav, ibland finns flera krav och vart och ett av dem är kopplat till samma argument. I drygt 20 besvärsskrivelser argumenterar bönderna inte alls. De ställer bara upp sina krav. Detta görs vid ett par tillfällen under Gustav II Adolfs regering och då alltid i hovsamma former. Vanligare blir det under förmyndarregeringen och då är tonen mer rättfram.²⁰ Legitimitetsskapande argument förekommer både som huvudargument, väl utvecklade, och som stödargument då kanske bara antydda med några få ord i en bisats. Detta gör att en kvantitativ undersökning av den här typen, på detta begränsade utrymme, inte kan bli exakt. Ett visst tolkningsmässigt godtycke är ofrånkomligt. Men även om de exakta siffrorna kan diskuteras så kan tendensen i materialet inte bli en annan.

Allmännyttan

Harnesk såg inte många bevis för att de norrländska bönderna hänvisade till allmännyttan. Också fäderneslandet var överhetens argument, menar han. Av Harnesks exemplifiering framgår att han räknar alla hänvisningar till att något görs i Kronans *eller* i allmogens intresse som ett allmännyttans argument.²¹ Det betyder att när vi söker belägg för att bönderna använde argumentet "allmännyttan", räcker det med att de hänvisar till ett större kollektivs intresse än den egna socknen/häradet. Den sortens argumentation finns det gott om i besvären från de södra delarna av landet. I de 307 besvärsskrivelser jag undersökt används argumentet "allmännyttan", generöst tolkat, 26 gånger fram till 1640. Trenden pekar mot att argumentet blir vanligare över tid.

Dalkarlarna skriver till exempel år 1634 (eller möjligen 1635) om "vägtullen" att den "undersåtarna till större hinder än honom till nytta [är], att han alldeles måtte bli avskaffad". Man talar alltså om undersåtarna i allmänhet och väger det omak tullen medför (kostnader, förseningar, irritation etc) mot

20. Se t ex Allm besvär, vol R 5454, dat 14 november 1627 – Södra Vedbo och Allm besvär, vol R 5454, påskrift 1634 – Vista härad.

21. Harnesk 2003, s 51 – exempel som anförs är t ex citatet "det kommer eder själva till gagn".

de fördelar som den medför (bidrar till att täcka kostnader som annars skulle behöva täckas på annat sätt) och når slutsatsen att den generellt är till mer skada än nytta. I samma brev ondgör man sig också över en handelsordning som också beskrivs som "otjänlig" för undersåtarna.²² Fler exempel finns. Bönderna i Nyslotts län beklagar sig någon gång i slutet av 1590-talet över fogden Henrich Larsson, som var "okristlig och obarmhärtig" och "fördärvar landet". Dessutom lade han, hävdade bönderna, sig till med "Eders nådes skatt". Med denna hänvisning till både landets och kungens bästa begärde bönderna att Henrich Larsson skulle bli utbytt.²³ Allmännyttan användes också för att argumentera mot arrendatorssystemet i allmänhet och mot donationspolitiken i synnerhet. Den 30 januari 1640 skrev bönderna i Oppunda till förmyndarregeringen att om denna fortsatte "bortsälia Crono och skattehemman" så skulle Cronans slott och ladugårdar snart vara förfallna.²⁴ Den typen av argumentering finns det gott om exempel på.

Inte heller "fäderneslandet" var ett helt okänt begrepp för allmogen. Sörmlandsbönderna till exempel, argumenterade kring skjutsfärdernas fördärvlighet just utifrån deras föregivet negativa inverkan på riket 1613.²⁵

Till dessa 26 fall kommer ytterligare 42, där bönderna inte hänvisade direkt till allmännyttan. Istället hotade man, i underdåniga och ytterst artiga former, med att överge skattegårdarna. Det betydde i praktiken att man hotade med att sluta betala skatt. Skatten och skattskrivningen var knuten till gården. Tiggare, stigmän och jägare betalade inte skatt. Harnesk skulle förmodligen räkna dessa argument som fattigdomsargument. Kanske har han rätt, det är en tolkningsfråga. Men man kan också tänka sig att argumentationen byggde på den allmänt vedertagna sanningen att statens ekonomi och verksamhet vilade på böndernas skatter och dagsverken. Då kan man räkna de fall där bönderna hotade att överge sina gårdar som en vädjan till argumentet allmännyttan.²⁶

22. Allm besvär, vol R 5462, skrivet 1635–1640 – undertecknat "hemmanen i Österdalarna och Västerdalarna".

23. Allm besvär, vol R 5515, troligen skrivet under 1580-talet och undertecknat "menige man av Savelax härad, Nyslotts län".

24. Allm besvär, vol R 5477, dat 30 juni 1640, allmogen i Oppunda.

25. Allm besvär, vol R 5477, dat 1613, allmogen i Södermanland.

26. För ett typiskt exempel, se Allm besvär, vol R 5477, dat 1614, Hölebo härad.

Barmhärtighetsargumentet

Det absolut vanligaste argument bönderna använde var barmhärtighetsargumentet. Hela 126 exempel på sådana formuleringar har jag funnit, men då skall vi minnas att här också döljer sig åtskilliga påminnelser om kungens plikter. Barmhärtighetsargumentet är vidare sällan det enda som anförs i ett besvär. Det förekommer nästan alltid i kombination med andra argument. Av de 126 gånger det används uttrycks det i flera fall som ett direkt önskemål att kungen i sin barmhärtighet skall ta undersåtarna i sitt hägn och försvar. Argumentet är vanligast under perioden 1595–1598 och under de svåra krigsåren 1627–1630. Därefter försvinner det nästan ur allmogens argumentation 1633 till 1640, det vill säga under de år då landet styrdes av Axel Oxenstiernas högadliga förmyndarregering. Denna hade heller inte utväxlat några eder med bönderna och den politiska argumentationen präglades nu av konfrontation.²⁷

Barmhärtighetsargumentet kan alltså betraktas som ett argumentationskomplex baserat på det ”beskydd och försvar” (mot svält, fienders anfall, adliga rättsövergripp etc) som kungen svurit att ge allmogen, i utbyte mot dess eviga trohet och lydnad.²⁸

Lag och sedvana

Att appellera till lag och sedvana var en mycket vanlig metod under hela den undersökta perioden. I materialet finns 53 fall där bönderna argumenterar med stöd av lag, i 11 fall hänvisar de till ett äldre kungligt beslut (oftast i en skattefråga) och i två fall stöder sig de klagande bönderna på ett tidigare riksdagsbeslut. Samma förhållanden gäller för sedvaneargumentet. Det används 67 gånger i mitt material. Noterbart är att juridiska argument ofta användes när det var över arrendatorer och adelsmän som bönderna besvärade sig, något som var vanligare under förmyndarregeringens tid.

Bönderna hänvisar främst till lagen för att beskriva vad de ansåg vara olagliga skatter, det vill säga skatter som bönderna inte själva accepterat. De hänvisar också ofta till speciella privilegier som tidigare kungar beviljat. Detta faktum var i sig legitimitetsskapande. Nära besläktat med det argumentet var sedvaneargumentet. Istället för att tala om ”olagliga” skatter, kunde bönderna

27. Efter 1644, då drottning Christina tog över regeringstyglarna, återkommer argumentet på bred front.

28. Ett illustrativt exempel finns från Villättinge, Åkers och Daga härad.; Allm besvär, vol R 5477, odaterat 1624–1632, undertecknat av Villättinge, Daga och Åkers häraden.

tala om "ovanliga" skatter, i betydelsen att de inte brukat betala sådana; att en skatt inte tidigare betalats utgjorde ett argument för att man i framtiden inte skulle behöva göra det heller. Ett typiskt exempel på hur argumenten ofta gick i varandra utgör ett besvär överlämnat till Johan III 1578. Där bad bönderna att få slippa bli pålagda några skatter som varken de eller deras föräldrar tidigare erlagt, och bad vidare om att bli befriade från "olagliga" skatter.²⁹ Sedvana i första ledet och lagen i det andra. Ofta var emellertid flera argument inblandande. Ett besvär från Villåttinge, Åkers och Daga härad daterat 1627 får illustrera detta:

Det inleds med begäran att "[...] Arrendatorerna icke måtte förhöia värderingen medh oss" utan man begär att få bli vid den gamla värderingen i pengar av sina utlagor. I nästa punkt påpekas att man på den senast hållna riksdagen kommit överens om att "alla förlänta hemman skulle hielpa till att skiutzta och giästningh oppehålla" men det är det dåligt beställt med, menar bönderna. Adeln frikallar sina bönder och de slipper vara med och dela bördan när kungens arméer marscherar genom landet. Herredagspengar utger de heller inte. Och problemet med det är att "så mycket nu är bortförlänt så icke mögeliän ähr att utstå medh slotz och gårdar" varför en lindring är nödvändig. Avslutningsvis begär man också att "att få bli widh gammal ordningh och att arrendatorerna icke måtte oss någhon ny ordning upå leggia".³⁰

Summerar vi de citerade delarna så inleder bönderna med sedvaneargumentet, fortsätter med att stödja sig på ett fattat riksdagsbeslut, går vidare med att argumentera för sin ståndpunkt med hänvisning till allmännyttan och avslutar med att ånyo hänvisa till sedvanan.

Proportionalitetsargumentet

Proportionalitetsargumentet bygger på den grundläggande tanken att alla bördor skall stå i proportion till prestationsförmåga. För det första skall den rikare betala mer än den fattige. Det argumentet förekommer sparsamt, endast två gånger före 1627. Mellan 1627, då krigsbördorna nådde sin kulmen, och 1640 används det däremot 12 gånger. Det är rimligen ett uttryck för rättvisideal som funnits hela tiden, men som inte aktualiserades förrän när skattepolitiken och krigsansträngningen skapat en fattigdom som tidigare inte funnits i de svenska byarna. Bönderna i Wesbo socken begärde i klartext

29. Man hänvisar också till proportionalitetsargumentet och begär skattesänkning med hänvisning till fiendens härjningar. Allm besvär, vol R 5438, dat i Juli 1578, Menige man i Vänne härad.

30. För exempel se: Allm besvär, vol R 5477, dat 1627, Daga, Åkers och Villåttinge häraden.

att få bli vid gammal ordning och lag, så att den som hade mer också betalade mer.³¹ Gripsholmsbönderna begärde till exempel vid två tillfällen skattebefrielse för samhällets svagaste grupper.³² För det andra, hävdar bönderna, skall en tillfällig nedsättning av betalningsförmågan, missväxt, brand, krigshärjning etcetera, också leda till en lokal skattesänkning. Det argumentet förekommer 53 gånger i materialet och är jämnt fördelat över tid. Det är, inte helt oväntat, vanligast i krigstid, 1568–1572,³³ 1612–1614,³⁴ då fiendetrupper härjat och bränt i södra Sverige och bönderna sökte skattekompensation för detta. Det förekommer också i kända tider av missväxt.³⁵

Argumentet att summan av bördorna skall vara konstant

Principen att summan av de bördor som Kronan lade på den svenska allmogen skulle vara konstant har jag funnit belägg för vid cirka 30 tillfällen. Om Kronan alltså önskade extra skjutsning eller dagsverken, så skulle andra skatter sänkas. Också de fall när egna trupper på väg mot fronten gästade böndernas byar utgjorde grund för att kräva skattesänkning. Ett exempel: Bönderna i Vista härad skriver 1630 till kungen och beklagar sig över att ståthållaren "oss fattige undersåtare pålagt" ännu en börda och begär att denna måtte bli "avkortad" [kvittad] mot deras övriga skyldigheter.³⁶ Störst betydelse har argumentet under Gustav II Adolfs sista år, då mycket stora trupptransporter marscherade genom landet på väg mot fronten och behövde skjuts och logi längs vägen.

Jämlikhetsargumentet

Detta argument användes när bönderna pläderade för jämlikhet mellan olika bondekollektiv eller mellan olika individer i bondekollektivet. Det skiljer ut sig tydligt från de övriga rättviseargumenten, och används i mitt material sammanlagt 34 gånger. Flera av fallen hör till den proteststorm mot arrendatorernas och adelsmännens framfart med skattebönderna som svepte över landet och färgade en stor mängd av besvären redan under det sena 1620-talet och som exploderade efter Gustav II Adolfs död.³⁷ Men det kunde också

31. Allm besvär, vol R 5456, påskrift 1634, Västbo härad.

32. Allm besvär, vol R 5478, odat 1633 eller 1634, Gripsholms län.

33. Se t ex Allm besvär, vol R 5438, dat i oktober 1568, Väne härad, se också not 39.

34. Se t ex Allm besvär, vol R 5441, troligen 1613, Dals härad.

35. Allm besvär, vol R 5454, dat 25 maj 1634 – Södra Vedbo; Allm besvär, vol R 5515, odat 1633 – 1638 – Nyslott och Savolax län; Allm besvär, vol R 5439, dat 1629, Ås och Väne häraden.

36. Allm besvär, vol R 5454, odat 1630, Vista härad.

37. Allm besvär, vol R 5462, odat 1633–1638, Österdalarna och Kopparbergslagen.

gälla det varierande prästtöndet eller en ojämn fördelning av gästningsbördan. Med hänvisning till jämlikhetsprincipen krävde bönderna att få bördorna justerade nedåt.³⁸ I Harnesks material var detta argument mycket vanligt, i min undersökning förekommer det mera sparsamt.

Det är värt att understryka att *alla* argumenten accepterades och användes av såväl allmoge som regering, fram till riksdagen 1638. Fram till dess delade alltså allmoge och kungamakt/regering en gemensam politisk kultur. Men sedan sker en förändring som också visar sig i argumentationen. Tanken att de generella besluten om skatter och utskrivningar fattades på riksdagarna, för att sedan justeras med hjälp av besvärerna till lokalsamhällets betalningsförmåga, dominerar hela perioden fram till 1633. Då ökar antalet besvärsskrivelser dramatiskt och besvärerna innehåller nu inte bara önskemål om lokala justeringar av utlagorna, utan också generella krav på skattesänkningar. Kronan svarade med att lansera ett nytt argument, som alltså inte ingick i böndernas egen repertoar, nämligen Rikets behov. Med stöd av det nya argumentet avslag man dussintals besvär om lokal lindring, som troligen accepterats ett par år tidigare. Därmed talade allmogen och kronan inte längre samma språk.

Hur besvarades besvärerna?

Harnesk är tveksam till böndernas förmåga att påverka överheten, men så har han heller inte specifikt undersökt frågan. I min undersökning har jag tittat speciellt på hur överheten besvarat besvärsskrivelserna. Det mest slående är att de totala avslagen, fram till 1634, är så få. År 1623 besvarades 22 besvärsskrivelser, alla besvär bifölls. Detsamma gäller för de 15 besvärssvaren från 1628 och de åtta svaren 1597. Bland 17 svar år 1595 finns tre avslag och bland 10 svar 1612 återfinns två avslag.

Bilden efter 1633 är mera komplicerad. Den nytillträdde förmyndarregeringen dränktes i besvär³⁹ och böndernas krav var från denna tid inte förenliga med en fortsatt krigsinsats. Varje skrivelse innehåller ungefär ett halvdussin besvärspunkter och avslag och bifall blandas i svaren. Sammanlagt 161 besvarade besvärspunkter finns med i materialet. 70 av dem är avslag,

38. Allm besvär, vol R 5454, dat 1634, Vista härad; Allm besvär, vol R 5477, odat, Swalsta fierding, Jönäkers härad.

39. När det var riksdagsår skulle under alla omständigheter representanter för häraderna utrustas för resan till Stockholm. Att sända med dem en besvärsskrivelse innebar ingen markant kostnadsökning, varför de flesta häradar tycks ha passat på. Antalet besvarade besvär ligger nära antalet riksdagsmän från bondeståndet.

bland dem finns åtskilliga önskemål om att slippa sedan länge accepterade skatter, liksom ett avslag på de västerbottniska böndernas originella krav att låta jämna alla länets nyanlagda städer med marken.⁴⁰ 91 punkter bifölls, enligt ett generellt system, lika för alla landsändar. 1640 följde bönderna samma mönster. Vid riksdagen överlämnades cirka 130 besvärsskrivelser,⁴¹ och en genomsnittlig skrivelse innehöll fyra till sex besvärspunkter, av de i riksregistraturet upprättade svaren att döma. Majoriteten är generella krav och önskemål om skattesänkningar, ibland med goda argument, som lokal missväxt, ibland med sämre. Smälänningarna begärde i flera härader att slippa åtskilliga extraskatter, för att "så mycket bättre kunna utgöra sina andra utlagor".⁴² Svaren från Axel Oxenstiernas regering (kanslern var nu hemkommen och ledde själv riksdagen) var elegant formulerade, men en för bönderna deprimerande läsning. 334 besvärspunkter avlogs, 48 remitterades till landshövdingen för rannsakan och endast 21 bifölls.

Till det kommer de skrivelser från kungliga kansliet som ställdes till tredje man (i allmänhet en fogde eller ståthållaren) med anledning av en besvärsskrivelse. 1597–1602 rör det sig endast om ett par skrivelser per år. 1603 har jag lyckats hitta 18 stycken. 1604 till 1623 rör det sig åter endast om en handfull skrivelser per år. 1628 fann jag inte en enda och 1634 fanns det 10 stycken, varav sex var ställda till olika ståthållare med uppmaning att rannsaka för att ta reda på om bönderna hade fog för sina klagomål. I övriga fall biföll regeringen böndernas önskemål, två gånger med åberopande av böndernas egna argument och två gånger med hänvisning till proportionalitetsprincipen. År 1603 märks fyra skrivelser från hertig Karl till olika fogdar, som i sällsynt barska ordalag anklagas för att ha plågat allmogen och tagit ut orättmätiga skatter. Johan Holst, fogde på Åland, fick till exempel order att infinna sig i Stockholm och förklara varför han "plågat och utsugit" undersåtarna.⁴³

Striden mellan adel och allmoge är påtagligt närvarande i besvären och svaren från hertig Karls tid. Två svar till bönderna 1595 är "försvarsbrev", där Karl uttryckligen tar bönderna i sitt beskydd och hotar de inblandade ädlingarna med våld.⁴⁴ Gustav II Adolf ser vi i samma roll. Bland 19 besvarade skrivelser 1612 innehöll fyra ett löfte från kungen att försvara bönderna mot

40. RR, 30/7, 1634. Bönderna tvingades göra sin handel i städerna, och där måste skatt erläggas för varorna.

41. RR, 19/2 – 22/2, 1640.

42. RR, 19/2, 1640, se t ex besväret från Oppvidinge härad

43. Till Johan Holst – RR, 9/7, 1603; Till Johan Holst – RR 15/7, 1603; Till Olof Hård, RR 26/10 1603; Till Anders Dom, RR 4/11, 603.

44. RR, 12/8 1595, RR 3/11, 1595.

adelsmännen, i tre fall använde kungen själv begreppet "hägn och försvar" i sina skrivelser. Adelsmännen hotades med "vår onåde och kungslige straff".⁴⁵

Efter 1632 förändras bilden. Förmyndarregeringen, som är högadlig, väljer att remittera strider mellan bönder och adelsmän till den likaledes adlige landshövdingen.

Vilka argument använde Kronan när den beviljade eller avslog böndernas besvär?

När Karl IX gick bönderna till mötes dominerade allmännyttan, lag och sedvana och argumentet att summan av bördorna skulle bli den man kommit överens om. I två av 17 fall år 1595 refererade hertig Karl till böndernas egna argument (sedvana och lag) då han accepterade deras önskemål. 1597 var siffran minst två av åtta fall.

För 1623 byggde det kungliga medgivandet av besvärsskrivelserna i minst 20 fall på böndernas egen argumentering. Sedvana, lag, proportionalitetsargumentet och argumentet att summan av bördorna skulle bli densamma är ganska vanliga. Men i hälften av fallen har Kronan accepterat ett annat argument som bönderna använt. Bilden från 1628 påminner starkt om den från 1623. Den kungliga motiveringen när man tillstyrkte ett besvär var alltså ofta, men inte alltid, inspirerad av böndernas egen argumentation. Jämlikhetsargumentet, som ju är kopplat till en begäran om en omfördelning av bördorna inom bondesamhället, används sparsamt. Åren 1597, 1602, 1603, 1623 och 1628 finns det överhuvudtaget inte med.

När förmyndarregeringen år 1634 accepterade böndernas önskemål och klagomål lutade den sig i 23 fall mot lag eller ett äldre beslut, i 14 fall var detta uttryckligen i enlighet med böndernas argumentation. I två fall hänvisade den, i enlighet med böndernas argumentation, till ett riksdagsbeslut. I 23 fall önskade bönderna regeringens stöd i en konflikt med en adelsman (i allmänhet över skjutsplikten och utgivandet av herredagspenningen), i 15 fall lämnades detta stöd oreserverat och i åtta fall remitterade regeringen fallet till ståthållaren för rannsakan, med hänvisning till något av de tre rättviseargumenten. I tre fall använde regeringen det av bönderna framförda jämlikhetsargumentet som skäl att bifalla ett besvär och i fyra fall hänvisade man till böndernas sedvaneargumentation. 1640 var tillmötesgåendena få. Endast vid en handfull tillfällen biföll regeringen besvär som gick ut över Kronans

45. RR 5/1 1612; RR 23/1 1612; RR 15/5, 1612; RR 29/7, 1612.

ekonomiska intressen.⁴⁶ Det vanligaste skälet till skatteftergifter, 11 fall, var kyrkobyggen. Men vilka argument använde då kungarna och förmyndarregeringen då de avtog besväransökningar?

Inte helt oväntat använder Karl IX (redan som hertig) allmännyttan som huvudsakligt argument när han avspisar bönderna. Förskoning från dagsverken kunde inte beviljas då gränshusen (fästningar och borgar) måste hållas vid makt, skriver han 1595.⁴⁷ Men också jämlikhet används skickligt av Karl för att avslå en begäran om lindring av bördorna. Bönderna har begärt att betala skatten enligt sedvana, men då den är högre annorstädes i riket avslår Karl böndernas begäran med hänvisning till jämlikheten.⁴⁸

Under de tre år som jag undersökt hur Gustav II Adolf argumenterat i sina svar på böndernas besvärsskrivelser finns bland 56 svar endast ett avslag, en begäran om skattesänkning avslås med motiveringen att allmogen bör betala alla de skatter som deras riksdagsmän accepterat för deras räkning. Till saken hör då att allmogens önskemål när man skrev till Gustav II Adolf generellt var blygsamma.⁴⁹

När förmyndarregeringen skulle avslå böndernas besvär 1634 så använde man sig inte av allmännyttan i första hand, utan av sedvaneargumentet, och det i hela 36 fall. Allmännyttan var främst ett argument för att förmå allmogen att åta sig nya bördor. Men förmyndarregeringen tvingades kämpa för att få bönderna att betala gamla skatter och då var sedvaneargumentet mer gångbart. En sådan "urminnes skatt [kan] intet förändrad varda", skriver rådet vid ett tillfälle.⁵⁰ 12 gånger hänvisade man till äldre beslut och två gånger direkt till tidigare riksdagsbeslut. I sex fall var det hänsyn till allmännyttan som infördes då regeringen avtog böndernas besvär.

Det nya argumentet, "rikets behov", som lanserades av Axel Oxenstierna är det som regeringen 1640 oftast använder för att motivera ett avslag, hela 108 gånger. Att vädja till barmhärtighet och sedvana hjälper alltså föga längre, först måste "rikets behov" tillgodoses. Regeringens hållning är att riksdagsbesluten skall gälla och att undantag från där beslutade skatter inte kan göras. Denna hållning innebär ett systemskifte i det lilla. Det tidigare systemet har just tillåt it många lokala justeringar via besvärsinstitutet. Den vägen

46. Se t ex besvärspunkt 1 från Häbo härad och punkt 1 i Wäster Syllers skrivelser. RR, 22/2, 1640.

47. RR 15/4 1595.

48. RR 17/1 1597.

49. RR 7/5, 1612.

50. RR 29/7, 1634.

stängs nu. Vill allmogen mildra skattebördan måste detta ske på riksdagen. Regeringen meddelar att den gärna skulle vilja, men inte kan, ge lindring. Också riksdagsbeslut används legitimitetsskapande enligt en mer skärpt tolkning. Har ständerna gett sitt ja och samtycke, finns inte längre rum för några lokala justeringar eller kompromisser. I det sammanhanget använder också regeringen jämlikhetsargumentet effektivt. Det som utges av andra skall i jämlikhetens namn också betalas av er, är budskapet.

Slutsatser

Därmed kan vi återvända till Harnesks slutsats, som jag tolkat den: Det faktum att den svenska allmogens underordnade ställning i förhållande till statsmakten under 1500-talet och början av 1600-talet blev allt tydligare, var delvis ett resultat av att den skattebetalande allmogen kom till korta gentemot kungamakten i diskussionen om i vilken mån den skulle bidra till Kronan med resurser och arbetskraft.

Det visar sig att när kungen svarade på allmogens besvär så var han förvånansvärt tillmötesgående. Den vilja att tillmötesgå allmogen som syns i materialet ligger långt bortom "permanent oförsonlighet"⁵¹ och närmar sig istället något slags "permanent försonlighet". Det lönade sig nästan alltid att besvara sig. Före 1634 hör avslag till undantagen, vissa år finns bara tillmötesgåenden. Det är också tydligt att böndernas förhållande till adeln och arrendatorerna, lokalsamhällets privilegierade, var betydligt sämre än förhållandet till Kronan. Klagomålen över fogdarna är försvinnande få jämfört med klagomålen över adelsmän och arrendatorer. Det är också anmärkningsvärt att kungarna i så stor utsträckning gav bönderna rätt i deras konflikter med enskilda adelsmän. Här kunde man ha väntat sig litet mer av vänskapskorruption mellan de ickeproducerande grupperna. Det är möjligt att man möter den senare, vid implementeringen av regeringens beslut, men i regeringens resolutioner på besvären syns inte mycket i den vägen. Frågan om fördelningen av resurser och bördor inom bondeståndet måste vidare ses som en klart underordnad fråga i jämförelse med den om fördelningen av resurser och bördor *mellan* bönderna och adeln. Tendensen är tydlig genom hela materialet, men blir dominerande från 1620-talet och framåt.

Mot bakgrund av detta kan en ny slutsats formuleras.

Slutsats 2: Kungamakten tog sitt uppdrag enligt eden och enligt lagen på allvar och vinnlade sig om att styra med folkets bästa för ögonen. Som en

51. Begreppet används av Harnesk 2003, s 74.

följd av detta gjorde kungamakten sitt yttersta för att bördorna skulle bli så få och lätta att bära som möjligt. Ett led i den politiken var att i alla lägen där möjlighet fanns förverkliga undersåtarnas önskemål så som dessa kom till uttryck i besvärerna.

Men inte heller den slutsatsen håller för en närmare prövning. För även om bönderna i de *enskilda* klagomålen över bördorna och deras fördelning nådde lättnader och förbättringar, så går den *generella* trenden i motsatt riktning. Vasarnas politik var inte bondevänlig, tvärtom. För det första vet vi att summan av bördorna accelererade snabbt under perioden och att detta var resultatet av en medveten kunglig politik. För det andra var fred ett av de viktigaste politiska målen för allmogen, och Vasaättens monarker visade ett påfallande stort intresse för anfallskrig. För det tredje har vi kunnat konstatera att regeringen helst tillmötesgick bönderna på tredje mans bekostnad. När allmogen besvrade sig över specifika arrendatorer eller adelsmän, eller över vissa fogdar, eller över handelsmän som använde falska mått och vikter, var Kronan snabb att ge dem sitt fulla och oreserverade stöd. När det gällde att behandla alla lika och upprätthålla någon slags jämn fördelning av bördorna i samhället efter de förutsättningar som lagar, privilegier och seder bjöd, var kungen också gärna behjälplig. Men när det gällde generella nedsättningar av bördornas storlek fanns ett större motstånd. För det fjärde måste man minnas att kungamakten, även om den i de enskilda fallen ofta gav bönderna rätt, var arkitekten bakom såväl arrendatorssystemet, som den följande donationspolitiken. Denna politik ledde till att allmogen fick betala Kronans verksamhet, i allmänhet dyrbara krig, och adeln och ett förmöget borgerskap fick skörda krigets vinster i form av donationer och skattefrihet.⁵²

Riktigt begripligt blir besvärstinstitutet nog inte förrän vi sätter in det i ett större sammanhang. Den politiska kulturen och de legitimitetsskapande principer den vilade på gällde både i lokalsamhällets direkta kommunikation med Kronan och i riksdagen. Men det var i riksdagen, inte i direkta förhandlingar mellan allmoge och krona, som de generella besluten om bördorna fattades.⁵³ Det vi ser i besvärsskrivelserna är oftast lokala önskemål om nedsättningar av de redan accepterade bördorna.

Därmed återstår två frågor att besvara: Hur skall vi förklara att bönderna

52. Se Jan Lindegren, *Skiss till maktsatsprojektet*, Sektionsrapport till XX nordiska historiekonferensen, 1987, s 17ff, och Jan Lindegren, "Militärstaten och bondesamhället", *Historielärarnas förenings årsskrift*, 1989/90, s 41f.

53. Under hertig Karls år följdes alltid ett riksdagsbeslut av bekräftande landsortsförhandlingar, men efter 1611 försvann dessa och riksdagsbeslutet blev allena avgörande.

vid riksdagarna accepterade det snabbt ökande skattetrycket? Och hur skall kommunikationen mellan allmoge och krona läsas? Den första frågan har jag lämnat ett förslag till svar på i *Historisk tidskrift* 2003:1. I riksdagen behövde kungen säkerligen erbjuda något mer övertygande än argumentet om ”allmännyttan” för att få nya skatter accepterade. Min tanke är att tvåaktörsperspektivet, överhet mot undersåtar, som används i boken *Maktens skiftande skepnader*, inte passar för att beskriva verkligheten från och med 1580-talet. Tvåaktörsperspektivet lämpar sig utmärkt för det första avsnittet i boken, ”Kungen, Kronan eller staten – Makt och legitimitet i Gustav Vasas propaganda”, skrivet av Mats Hallenberg. Under Gustav Is regering är det svårt att finna några konflikter mellan honom och adeln. Tvärtom, kungen gifter in sina systrar i den svenska högadeln och låter dem få en del (om än liten) av kakan när kyrkans egendomar dras in. Förhållandet till allmogen präglas däremot av ständigt återkommande sammandrabbningar. En överhet bestående av kungen, hans personliga fogdar och den med honom lojala adeln syns stå mot allmogen. Detsamma gäller under Eriks XIVs tid och under Johans IIIs första år vid makten.

Men under 1580-talet förändras det politiska landskapet. För det första hade en ny generation högadelsmän vuxit upp, som både vältaligt och beslutamt utmanade det personliga kungadöme som Gustav I etablerat.⁵⁴ Konflikten mellan rådsadeln och kungamakten kulminerade i Linköpings blodbad år 1600 och dess efterdyningar. Överhetens och de privilegierades enade front, som vi minns den från Gustav Is dagar, ersattes därmed av ett konflikttillstånd, i äldre forskning ofta beskrivet som ”en konstitutionell maktkamp”.⁵⁵ För det andra försämrades förhållandet mellan adeln och allmogen kraftigt efter 1569, då adelsprivilegierna förstärktes. Utökningarna av privilegierna åren 1590 och 1612 skärpte konflikten ytterligare. I samma takt som Kronans utgifter ökade lyckades alltså adeln försvara sin skattefrihet och genom förläningar och donationer utöka sitt område. Privilegiepolitiken blev därmed

54. Bäst kommer denna kritik till uttryck i Erik Sparres oration till kung Sigismund från 1594. Här driver han bl a tesen att varken ständer eller råd valt bort sitt medinflytande bara för att man 1544 valde bort valriket. Kungen har därmed inte rätt att fatta beslut utan att höra rådet, och han måste följa dess och ständernas rekommendationer. Se Svenska Riksdagsakter avd 1, D 3, s 385ff.

55. Se till exempel Nils Ahnlund, *Ständsriksdagens utdaning 1592–1672*, Stockholm 1933; Karl Arvid Hessler, ”Gustav II Adolfs kungaförsäkran”, *Scandia* 1932; Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning – En studie i den svenska konstitutionalismens historia*, Stockholm 1915, Sven A Nilsson, ”1634 års regeringsform”, *Scandia* 1937; Göran Rystad, ”Med råds råde eller efter kungens godtycke?”, *Scandia* 1963, s 157.

ett slags nollsummespel mellan allmoge och adel. Generösa privilegier och förläningar betydde tyngre bördor för bönderna. Därmed uppstod en naturlig intressegemenskap mellan allmoge och kungamakts vad gällde att begränsa högadelns makt och inflytande.

Kungamakts förhållande till allmogen blir begripligt om vi arbetar efter hypotesen att det svenska riket i slutet av 1500- och början av 1600-talet bestod av tre huvudsakliga aktörer, kungamakts, adeln och allmogen, med svårförenliga intressen. Enligt Norbert Elias kommer kungamakts alltid att sträva efter att hålla andra grupper i samhället i schack genom att spela ut dem mot varandra och omväxlande stödjade de olika grupperna.⁵⁶ Elias hypotes ser ut att bekräftas av den svenska empirin. I riksdagen når allmogens representanter och kungamakts vid åtskilliga tillfällen en överenskommelse (t ex åren 1597, 1612 och 1627) – allmogen accepterar de höjda skatterna mot att Kronan drar in de adliga förläningarna eller skär i adelsprivilegierna.⁵⁷

Detta kunde kungarna gärna tänka sig att göra från och med 1580-talet, då det goda samarbete mellan adel och kungamakts som rått under Gustav Is regering förbytts i maktkamp. I valet mellan två onda ting valde bönderna att hålla sig väl med kungamakts och priset för denna vänskap var ständigt stigande skatter. Böndernas återhållsamhet i besvärsskrivelsena blir också begripliga i det perspektivet; de månade om alliansen med kungen, och ställde därför endast moderata krav på lokala minskningar av bördorna. Kungen, å sin sida, värnade sin allians med bönderna genom att tillmötesgå dessa krav så ofta han kunde. Fick han en tung skatt accepterad i riksdagen kunde han ju anse sig ha råd med några lokala inskränkningar senare.

Också den häftiga reaktionen efter 1633 och floden av besvär blir begriplig i detta perspektiv. 1632 föll böndernas allians med kungen vid Lützen. Högadeln bildade regering. Bönderna gjorde vad de kunde för att få ner de generösa skatter de gått med på i utbyte mot skydd mot det adelsvalde som nu hotade. Skattetrycket gick ner 1633–1634, men inte till de nivåer som rått före 1617. I enskilda fall visade regeringen att den ville bli betraktad som kungens legitime efterträdare och bönderna fick även i fortsättningen moraliskt stöd mot arrendatorer och adelsmän. På sikt nådde inte bönderna längre än 1634. Kriget malde på, det krävde fortsatta höga extraskatter, hävdade regeringen. De lokala undantagen från beviljade skatter mönstrades ut; det

56. Norbert Elias, *Från svärdet till plikten*, Stockholm 1999 (1939), s 217ff.

57. Se Johan Holm, "Att välja sin fiende – Allmogens konflikter och allianser i riksdagen", *Historisk tidskrift* 2003:1.

bönderna förmåddes bevilja på riksdagen fick de betala. En adelsvänligare politik började föras samtidigt, redan 1634 togs första steget för att återställa de forna privilegierna.⁵⁸ Därmed inleddes den långvariga och bittra ståndsstriden.

Återvänder vi till Harnesks ursprungliga fråga, hur maktutövningen legitimerades, skulle vi med utgångspunkt i ovanstående kunna säga att själva argumenten förmodligen inte hade någon avgörande betydelse. Legitimitet var en färskvara och en regering måste i handling visa att den kunde upprätthålla lagen och skydda undersåtarna från såväl yttre fiender som övergrepp från inhemska mäktiga män. Kungen hade här en del att vinna på att behålla kontrollen över de slutgiltiga besluten själv, och därmed ett incitament att göra besvärsskrivandet till en lönsam syssla för bönderna. Axel Oxenstierna och förmyndarregeringen hade inte samma intresse. Kanslern valde att legitimera makten med hjälp av kriget. Hans budskap var att kriget tvingade fram de politiska besluten och att han och regeringen därför inte rådde över dem. I övrigt tillät han det egna ståndet att stärka sin ställning, samtidigt som han sökte delegera böndernas klagomål till de ståndsbröder som satt som landshövdingar. Till skillnad från en kung hade kanslern inget att vinna på att regeringen behöll mycket av makten på central nivå. Mellan förmyndarregeringen och den regionala byråkrati som byggdes upp med 1634 års regeringsform och 1635 års landshövdingförordning fanns, till skillnad från under en regerande kung, inga motstridiga intressen. Makthavarna tillhörde alla samma stånd och arbetade mot samma mål.

Utifrån detta kan en ny slutsats formuleras. Skattebönderna och kungamakten hade, förutom de motstridiga intressena angående statens verksamhet och bördornas storlek, ett gemensamt intresse gentemot adeln. Både kungamakt och skattebönder gynnades av att adeln var med och betalade Kronans utgifter. Här uppstod ett samarbete. Böndernas vilja att acceptera de höga skatterna i riksdagen kan läsas som det pris de betalade för att kungen skulle sätta press på adeln. Besvären kan läsas som de fortsatta förhandlingarna kring detta samarbete. Böndernas försvagade ställning under perioden förklaras främst av kungens död och de svårigheter bönderna då fick med att riva upp de beslut om höga skatter de tidigare accepterat, samtidigt som adeln använde regeringsmakten för att förbättra sin ställning.

58. Se Sven A Nilssons redovisning i *De stora krigens tid – om Sverige som Militärstat och bondsamhälle*, Uppsala 1990, s 171.

Ståndsstriden som inleddes runt 1634 betydde ett systemskifte. Besvärsinstitutet förlorade mycket av sin forna betydelse som lokalt justeringsverktyg för centralt beslutade bördor. Riksdagsbesluten kom att gälla enligt bokstaven, lika för alla undersåtar.

Så kan vi för tillfället foga samman den motsägelsefulla empirin till en sammanhängande bild. Men mer forskning behövs. Riksdagarna och beslutsprocesserna måste självfallet undersökas. Vi behöver framförallt veta mer om vilken typ av inflytande skattebönderna egentligen hade på riksdagsbeslut och statens verksamhet.

Summary: Power and Legitimacy in Early Modern Sweden

How did the interaction between the peasants and the Crown work in early modern Sweden? It has been argued that the peasants always lost political contest with the king's government. The peasants lacked the arguments and the political language to protect their interests. It has also been taken for granted that the king was not very generous when the peasants complained to the Crown about injustices they had suffered.

In contrast with this view, this article shows that the interaction between the Crown and the peasants was more akin to a political discussion between equals than has previously been appreciated. The peasants and the king shared the same political culture, and recognised the same arguments as valid. Furthermore, the peasants turn out to have been quite successful in these discussions. From 1595 to 1635 it is unusual to find rejections of peasant complaints. When the high nobility assumed command over the government after the death of Gustavus Adolphus in 1632, however, things changed. From this date, rejection of peasant complaints became commonplace.